

Marxistisk litteraturkritik

Kapitel 3, afsnittet *Metodeintroduktion*, i *Metode Bogen – Analysemetoder til litterære tekster* af Finn Brandt Pedersen og Anni Rønn-Poulsen, 1980.

© Udgiver af metodebogen.dk, Jørn Ingemann Knudsen og forfatter Anni Rønn-Poulsen, 2015.

Metodeintroduktion

Indhold

- Om grundlaget
- Om metoden
- Metodens redskaber og dens anvendelse

Om grundlaget

Marxistisk litteraturkritik er ingen specielt litterær metode

En afgrænset litterær metode på marxistisk grundlag findes ikke. Det ville være en selvmodsigelse, eftersom det er en grundtanke i marxismen, at ingenting kan forstås og forklares tilfredsstillende, uden at det søges forstået og forklaret i dets sammenhæng med samfundshelheden.

Det er desuden en grundtanke, at ingenting kan forstås tilfredsstillende, uden at det søges forstået gennem dets historiske tilblivelsesproces. Dermed er der **for marxismen principielt kun ét forskningsområde: samfundshelheden i dens historiske fremvækst.**

I praksis er det naturligvis nødvendigt at arbejde med delområder af dette omfattende felt, og det retfærdiggøres ikke kun af nødvendigheden, men også af, at delområder har både en relativ selvstændighed og særskilte problemstillinger.

Litteraturen er et sådant delområde. Men marxistisk litteraturforskning og kritik foregår med et stadigt udblik til sammenhængen med den øvrige samfundshistorie, i en grad som ingen litterær metode ellers insisterer på.

- Er der ingen marxistisk, specifik litterær metode, så er der i høj grad nogle overordnede synspunkter, som udpeger retninger for et marxistisk arbejde med litteraturen. De findes i den generelle marxistiske teori, som det altså er nødvendigt at have kendskab til.

Dialektisk materialisme

Den marxistiske teori er materialistisk (modsat idealistisk). Kernen i dette er enkelt udtrykt af Marx i forordet til Bidrag til kritikken af den politiske økonomi (1859), hvor begreberne basis og overbygning og deres indbyrdes forhold forklares:

I den samfundsmæssige produktion af deres liv træder menneskene ind i bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige forhold, produktionsforhold, som svarer til et bestemt udviklingstrin af deres materielle produktionskræfter. Indbegrebet af disse produktionsforhold danner samfundets økonomiske struktur, den reale basis, på hvilken der rejser sig en juridisk og politisk overbygning, og til hvilken der svarer bestemte samfundsmæssige bevidsthedsformer. Den måde, som det materielle liv produceres på, betinger den sociale, politiske og åndelige livsproces overhovedet. Det er ikke menneskenes bevidsthed, som bestemmer deres væren, men omvendt deres samfundsmæssige væren, som bestemmer deres bevidsthed.

Litteratur er som overbygningsfænomen betinget af den økonomiske basis

Overbygningen er den sociale, politiske og åndelige livsproces overhovedet. Den omfatter den religiøse, filosofiske og kunstneriske aktivitet, men også konventioner som moral og samlivsformer, og samfundsinstitutioner som retsvæsen, uddannelsessystem, organisationer og politisk system. Alt dette forstået som former, hvori menneskenes bevidsthed kommer til udtryk og forarbejdes. Litteraturen hører herunder.

Samfundets basis er ejendomsforholdene, specielt fordelingen af ejendomsretten til produktionsmidlerne, **og arbejds- og produktionsforholdene.**

Den marxistiske materialisme er dialektisk. Mellem basis og overbygning består der et dialektisk forhold. I citatet siges det et sted, at basis 'bestemmer', et andet sted, at basis 'betinges' af overbygningen. Det sidste udtryk dækker bedst den fremstilling, som i øvrigt gives. Mellem overbygningens mange niveauer sker der til stadighed en omfattende og meget kompliceret gensidig påvirkning, og også mellem basis og overbygning foregår en sådan gensidig påvirkning, hvor dog 'i sidste instans' basis sætter sig stærkest igennem.

Det er vigtigt at understrege denne dialektik. Den fejlopfattelse, at basis ensidigt og entydigt skulle bestemme overbygningen, er '**vulgærmarxisme**'.

Om metoden

De herskendes tanker er de herskende tanker

Mennesket er, til forskel fra dyrene, et arbejdende væsen. Det forarbejder dets omverden for derigennem at ændre dets levevilkår til det bedre. Dette arbejde begyndte engang i det små med, at enkeltmennesker tildannede redskaber m.v. og er siden blevet en kompliceret proces med en omfattende arbejdsfordeling.

Man kunne vente, at menneskene stadig arbejdede på at forbedre deres livsvilkår, og at deres tænkning, deres bevidsthed, var bestemt af dette. Og da de samfund, vi kender til, er præget af **ulige**

fordeling af goderne, især bestemt af den ulige fordeling af ejendomsretten til produktionsmidlerne og den dermed følgende magt, kunne man efter teorien vente, at der til enhver tid var **to modstridende bevidstheder**, som kom til udtryk og udkæmpede en kamp i overbygningen, - de besiddendes bevidsthed, præget af ønsket om at bevare privilegierne, og de besiddelsesløses bevidsthed, præget af ønsket om at få del i goderne.

Det gælder også til en vis grad, men en begrænset grad. Man kunne vente, at menneskers bevidsthed var bestemt af deres 'objektive interesser'. Det måtte præge deres tænke-og vurderingsmåder i alle spørgsmål. Men af årsager, som er komplicerede at udrede, men er enkelt udtrykt i Marx- citatet, at de herskendes tanker er de herskende tanker - bl.a. fordi de herskende også behersker meningsspredningen i landet - er **de besiddelsesløses bevidsthed præget af normer, som ikke tjener deres egne, men de herskendes interesser.**

Ideologier er normsæt, tænkemåder, der behersker bevidstheden

Disse normsæt, tænke- og vurderingsmåder, er ideologier. I kraft af dem behøver de herskende ikke bruge politimagt for at holde de besiddelsesløse på plads. Ideologierne fungerer som et indbygget politi. De besiddelsesløse holder sig selv og hinanden på plads.

Et anskueligt eksempel har vi på kvindefrigørelsens område. Det er en erfaring, som mange aktive i kvindebevægelsen har gjort, at kvindernes, både deres egen og mindre aktive kvinders, indbyggede forestillinger om kvindelighed, om hvad der er god og rigtig kvindeadfærd, og hvilke krav der kan stilles til kvinder, har været en hovedmodstander. Eksemplet viser dog også, at tilstanden i et samfund kan ændre sig således, at ideologiernes fastholdende evne svækkes.

Menneskers 'falske bevidsthed' må bevidstgøres

Når menneskers bevidsthed ikke er bestemt af deres egne objektive interesser, har de en 'falsk bevidsthed'. Det ligger i fremstillingen her, at 'bevidstgørelse' må blive en hoved-sag.

En bevidstgørelse om samfundets sammenhænge, om deres egen situation og deres muligheder, er forudsætningen for, at de kan handle konstruktivt i overensstemmelse med de interesser, som er deres og i egentlig forstand alles.

Samfundets overbygning er stedet for bevidsthedens bearbejdning, og litteraturen har sin plads der. En kritisk beskæftigelse med litteraturen må interessere sig for dens funktion i bevidsthedsbearbejdningen, udforske denne funktion nærmere og i arbejdet med både litteraturen som helhed, dens enkelte områder og det enkelte værk, undersøge, i hvilket omfang den beforder en bevidstgørelse, og i hvilket omfang den medvirker til at producere falsk bevidsthed.

Lukács' romanteori

Marx og Engels har kun udtalt sig om litteratur kortfattet og i forbigående. Men i den generelle marxistiske teori er der overordnede synspunkter, som udpeger retninger for arbejdet med litteraturen.

Andre har siden taget dette arbejde op, og selv om en specifik litterær metode ikke kan udformes, er der i høj grad udarbejdet begrebssapparater for arbejdet. Den store klassiker på dette felt er [G. Lukács](#) (1885-1971).

Hans første større værk var en bog om *Romanens teori*. Den blev skrevet under første verdenskrig (udg. 1920), før han arbejdede på erklæret marxistisk grundlag. Han har senere taget forbehold over for bogen, men mange marxistiske kritikere har fundet inspiration i den.

Lukács' romandefinition

Lukács betragter romanen som det borgerligt-kapitalistiske samfunds dominerende litteraturform.

Den europæiske roman opstod med Cervantes: *Don Quixote*, 1605, og romanen adskiller sig fra tidligere episke storformer, hvor helten var i overensstemmelse med, eller ligefrem indbegrebet af sin samtids idealer, ved at handle om en problematisk helt. Romanhelten oplever et misforhold til verden, oplever sig selv som problematisk efter verdens målestok og oplever, at verden ikke vil leve op til den forklaring, de ideale forestillinger, man har indgivet ham.

I stram form lyder Lukács' definition af romanen sådan:

Romanen er fortællingen om 1) det problematiske individ, som 2) i en degraderet verden søger 3) autentiske værdier i 4) en søgen, som selv bliver degraderet.

Som det ses, rummer definitionen fire underpunkter. Holder vi os til de tre første, siger de, at den borgerlige roman altid er skrevet ud af en oplevelse af, at noget er helt forkert, og noget rigtigere må søges.

Der er noget galt med verden. Der er noget galt med en selv, ens forhold til verden, den opfattelse, de idealer og værdier, man møder verden med. Derfor må man lede efter en anden og sand forståelse, andre og sande værdier at bygge på.

Marxistisk forstået betyder det, at mennesket i det borgerligt-kapitalistiske samfund vantrives, og at kunstneren er et menneske, som oplever og ved dette. Romanens helt, og bag ham kunstneren, oplever dette samfunds skavanker og oplever sin egen bevidsthed som falsk bevidsthed og søger derfor sand bevidsthed, bevidstgørelse.

Helten i en borgerlig roman når til en falsk løsning - romanen formidler falsk bevidsthed

Så direkte omsættes romandefinitionen ikke til marxistiske begreber i romanteorien. De '**autentiske værdier**' betyder vel for den borgerlige romanhelt og forfatter værdier, der subjektivt kan opleves som sandt grundlag at bygge på. For marxisten må de betyde objektiv indsigt, bevidstgørelse, og sådan har senere marxistiske litteraturkritikere forstået definitionen. Hvad de 'autentiske værdier' betød for Lukács omkring 1915, er usikkert.

Definitionens fjerde punkt tilføjer, at helten og forfatteren ikke kan føre deres søgen til ende til en kvalificeret indsigt, men ender med at producere falsk bevidsthed. Helten er ved romanens slutning nået til enten en desillusioneret opgiven eller oftere en løsning på sine problemer, som dog må

opfattes som uacceptabel, som en skinløsning. Dette er vel langt hen i den borgerlige periode forståeligt, idet betingelserne i samfundstilstanden for en sand indsigt først efterhånden kom til stede.

Efter Lukács' kvalitetsbegreb kan man betragte borgerlig litteratur som relativt progressiv

Mange marxistiske kritikere er stærkt skeptiske eller helt afvisende over for den borgerlige litteratur, idet de opfatter den entydigt som led i formidlingen af borgerlig ideologi, som er falsk bevidsthed.

For Lukács, og andre marxistiske kritikere med ham, er det væsentligt, at romanen, sådan som definitionens tre første punkter viser det, altid indeholder et kritisk potentiale, en søgen mod bevidstgørelse. Han må derfor opfatte den borgerlige periodes romanlitteratur som relativt progressiv. Det stemmer med en generel opfattelse hos ham, som han ofte har udtrykt: at al engageret litteratur og kunst i øvrigt efter kunstens væsen indeholder et humanistisk element, altid 'forsvarer menneskets menneskelige integritet med lidenskab mod alle de tendenser, der går til angreb på den og som søger at nedværdige og forvrænge den'.

For vurderingen af den enkelte borgerlige roman er det afgørende, hvordan balancen er mellem dens to modsatte bevægelser, mellem dens kritiske oplæg og dens falske løsning - hvor meget energi der er i den kritik og søgen, som er udgangspunkt og inspiration for værket.

Mere afvisende marxistiske kritikere vil vurdere romanens kritiske element mindre positivt og se den dobbelte bevægelse i romanen som led i arbejdet med den overbygningsjustering, ideologijustering, som det kapitalistiske system har brug for fra tid til anden gennem den borgerlige periodes faser.

Metodens redskaber og dens anvendelse

I en redegørelse for marxistisk litteraturkritik må dette afsnit blive omfattende,

fordi teorien aldrig er færdig, men videreudvikles i en stadig debat i lyset af samfundshistoriens gang, fordi opfattelsen af litteraturens funktion og vurdering af litteratur bearbejdes fra flere sider i en stadig søgen, og fordi den historiske udvikling af begreberne er en del af marxismens tilblivelsesproces.

Afsnittet må redegøre for problemstillinger, der behandles, debatter, der har været ført og føres, tilløb til metode gennem udarbejdelse af modeller og begreber til brug ved tekstanalyse og vurdering.

Lukács' romandefinition kan ses som skitse til en analysemodel for borgerlige romaner. I en foreliggende roman klarlægger man, hvordan verdens degradering og individets problematiske situation i dette tilfælde er oplevet, og i hvilken retning de autentiske værdier søges. Derefter klarlægger man, hvordan det nærmere går til, at individet ikke holder sin kurs, men indfanges af degraderingen.

Derved får man belyst bogens centrale træk, og derved får man uddybet sin viden om menneskets vilkår i det borgerligt-kapitalistiske samfund og den menneskelige bevidstheds muligheder i en given samfundssituation.

Mere skematisk opstillet:

1. Klarlægning af verdens degradering og af individets problematiske situation, som disse forhold er oplevet af den pågældende romans helt.
2. Klarlægning af, hvilke forestillinger helten har om de autentiske værdier, som han må søge.
3. Klarlægning af, hvordan det går til, at individet ikke holder sin kurs, men indfanges af degraderingen.

Analysens samlede hensigt: At uddybe forståelsen af den menneskelige bevidstheds muligheder under en given samfundssituations betingelser.

Luden Goldmann (f. 1913) har i nogle arbejder omkring en romansociologi i 1960'erne ført Lukács' romanteori videre. Lukács var ikke opmærksom på, at netop i de år, da han skrev om den borgerlige roman, opstået med det borgerlige samfund som dets litterære hovedform, var denne romans tid ved at være omme. Tidligt i århundredet begyndte der at udkomme romaner, som ikke dækkedes af hans romandefinition, ikke havde den borgerlige romans karakter af individuel biografi - i første omgang ved ikke at have et individ som subjekt, men en gruppe, et kollektiv - siden ved på forskellige eksperimenterende måder at have skiftende subjekt eller være ganske uden subjekt og søgen.

Goldmann ser dette begrundet i, at det borgerligt- kapitalistiske samfund er under afvikling og overgang til monopolkapitalisme med masseproduktion til et forbrugersamfund. I dette samfund er kapitalen abstrakt og anonym, og arbejderen har ikke kun kapitalens interesse som arbejdskraft for produktionen, men også som købedygtig forbruger af det producerede, derfor velstandsstigningen. Dette samfund fremtræder langt mere abstrakt og uigennemsigtigt end det borgerlige samfund.

Lukács' romanteori i Goldmanns videreførelse viser et eksempel på, at litteraturen som overbygningsfænomen betinges af samfundets økonomiske basis - så direkte, at en litterær form opstår med et nyt økonomisk system, bliver den dominerende litterære form, mens dette system består, og ændres gennemgribende, når dette system ændres gennemgribende.

Og som den borgerlige roman afspejler, hvordan mennesket oplever verden og sig selv i det borgerlige samfund, afspejler den ny og anderledes roman en ny og anderledes oplevelse. Goldmann har dog ikke i sit romansociologiske arbejde påvist, hvordan dette sker. Han nøjes med at påvise en overensstemmelse, eller med hans eget udtryk en homo- logi, en ensartethed, mellem romanens bygning og menneskets virkelighedsoplevelse.

Lukacs' realismebegreb

Lukács opstiller i sin romanteori også en romantypologi, en beskrivelse af nogle grundtyper af den borgerlige roman. Vigtigst i denne sammenhæng er nogle tilløb, han finder, til en særlig romantype, som han i særlig grad er positivt optaget af. Det leder frem til hans senere arbejde med at udrede et realismebegreb.

Spørgsmålet om realisme, om rigtig virkelighedsgengivelse, er centralt i den marxistiske litteraturkritik, fordi realisme omtrent er ensbetydende med kvalitet.

Bevidstgørelse, i betydningen afsløring af den falske bevidsthed og bibringelse af en rigtig forståelse af samfundets sammenhænge, er forudsætningen for, at mennesker kan se deres objektive interesser og handle konstruktivt i overensstemmelse med disse interesser. Det betyder på kort sigt konstruktiv handling over for de vanskeligheder, mennesker møder i det daglige - i forbindelse med arbejdsforhold, uddannelse, boligforhold, forbrugervilkår osv. - som udslag af udbytning, undertrykkelse, magtmisbrug. Og det betyder på langt sigt hele arbejderklassens og den øvrige udbyttede del af befolkningens fælles aktioner for samfundsændring.

Litteratur må vurderes efter, om den befordrer denne samfundsforståelse eller slører den. Og begrebet realisme, rigtig virkelighedsgengivelse, må i marxistisk sammenhæng defineres ud fra denne opfattelse af, hvad rigtig fremstilling af samfundets sammenhænge er.

Lukács udledte sit realismebegreb dels af nogle citater af Marx og Engels, dels af skrivemåden hos deres og hans yndlingsforfatter Balzac (1799-1850).

Dette realismebegreb, som Lukács vendte tilbage til i mange sammenhænge, er vanskeligt at få klart og entydigt fat på. Hans forskellige fremstillinger af det synes ikke altid at stemme overens. Til tider forekommer det meget bastant og bogstaveligt ment, til tider meget åbent for friere varianter.

Som måleredskab for en teksts kvalitet ved en marxistisk vurdering er det ikke præcist nok, men det er en nyttig ramme for overvejelser. Det har da også vist sig, at den senere marxistiske litteraturkritik til stadighed har måttet tage dette realismebegreb op og forholde sig til det.

Realismeopfattelsen hos Lukács kan sammenfattes i tre punkter:

1. Et krav om bredde og totalitet.

Totalitet hentyder her direkte til samfundstotaliteten, som er fællesbetegnelsen for samfundets basis og overbygning. Et menneske fungerer døgnet igennem i en række forskellige situationer, indgår i forskellige relationer til forskellige mennesker. Det gælder på arbejdspladsen, hvor personen måske er arbejder, måske er arbejdsgiver, måske funktionær på et mellemtrin. Det gælder i familiesituationen, i fritidsaktivitet mellem kammerater, i udøvelsen af funktionen som samfundsborger med mulighed for aktivitet i politisk og organisationsmæssig sammenhæng, og det gælder som forbruger.

I romanen ser vi ofte mest hovedpersonen i studerekammerets eftertænksomme ensomhed, i dybsindig nattesamtale med åndsfrænder, i kærlighedssituationer og tilsvarende potenserede livsøjeblikke. Men hvem laver mad til Niels

Lyhne? Hvem sørger for rene skjorter? Gør han det selv, eller har han en opvartende stab? Hvor kommer hans penge fra, og hvordan fungerer hans arbejdsplads, hvis han har en?

De tænke måder og værdidomme, som præger personens udtalelser i den dybsindige nattesamtale med åndsfrænder, er ikke blevet til i den tomme luft, uafhængigt af, hvad han har foretaget sig i

dagens og dagenes løb. De er resultat af et sindrigt dialektisk spil mellem alt dette. Og de tjener interesser, som måske og måske ikke er hans.

En realistisk roman må have en sådan bredde i fremstillingen, at man følger personerne, de vigtigste af dem, gennem deres mangeartede forehavender, oplever dem i de mange personrelationer, de indgår i, ikke mindst dem, som har med basisforholdene, produktionen, arbejdet at gøre, og som er dem, der i sidste instans stærkest betinger de øvrige.

2. Et krav om, at (hoved-)personerne er typer.

Hos Lukács betyder typer ikke groft tegnede, rendyrkede rollepersoner, eller hvad vi ellers er vant til at forstå ved ordet. Lukács bruger ordet i en helt speciel betydning.

En type er en person, som i sig rummer sin samtids væsentlige problemstillinger og modsætninger i en sådan grad, at de bliver bestemmende for personligheden.

J. P. Jacobsens Niels Lyhne er i sin personlighed bestemt af brydningen mellem kristendom og en naturvidenskabeligt begrundet ateisme, mellem et romantik-efterslæb af drømme og fantasti og et krav om nøgtern virkelighedserkendelse, og også af en begyndende kvindebevægelses problemstillinger. Over for typekravet bliver det dog en alvorlig mangel, at han ikke også er præget af nogle andre væsentlige modsætninger i den samtid, som var den fremvoksende arbejderbevægelses alvorlige kampår.

3. Realismens sejr.

Dette tredje punkt er ikke et krav, men en pointe. Hvis en forfatter opfylder disse krav og skriver realistisk, vil han, hvis han i øvrigt har talent for at skrive og for at gøre iagttagelser i omverdenen, komme til at fremlægge et bredt beskrevet materiale, som viser sammenhængene i samfundet og dermed virker bevidstgørende. Det sker uafhængigt af, hvad hans hensigt med at skrive er, og uafhængigt af hans politiske anskuelse. Balzac, som var royalist og politisk højreorienteret, kom i kraft af sin bredt realistiske skrivemåde til at tjene bevidstgørelsen.

Det er for Lukács væsentligt, at marxistisk vurdering af litteratur således ikke forenkles til et spørgsmål om forfatterens politiske holdning.

Det er altså af romanens episke forløb, den digtede virkelighed, forståelsen skal fremgå - ikke af en fortællers teoretisk fremlagte analyser og kommentarer. Det er dog ikke overalt klart hos Lukács, om skrivemåde og iagttagelsesevne er nok, om der ikke også forudsættes en (marxistisk) samfundsanalyse.

Det er heller ikke entydigt, hvor bogstaveligt kravet om virkelighedsgengivelse er ment. Lukács skriver et sted: 'Selv det mest vidtløftige spil af den digteriske fantasi i fremstillingen af fænomenerne er i fuldeste mål forenelig med den marxistiske opfattelse af realismen'. Men i hans øvrige formuleringer synes realisme kravet at sætte snævrere grænser.

Realisme-debatten

Debatten om realisme, om realisme/naturalisme, om realisme/fantasi, er en central debat om vurdering af litteratur.

Den foregår stadig, bl.a. som en vigtig og aktuel debat om det sidste tiårs børnebøger.

Mellem marxistiske litteraturkritikere er der almindelig tilslutning til det centrale synspunkt bag udformningen af realismebegrebet: at litteraturen bør belyse samfundet og dets sammenhænge på en måde, som fremmer forståelsen, bevidstgørelsen, og må vurderes efter, i hvilket omfang den gør det.

Derimod er der varierende opfattelser af, hvordan dette nærmere skal ske - hvilke krav til f.eks. skrivemåde dette kan omsættes til.

Derfor foregår der mellem marxistiske litteraturkritikere en stadig debat om, hvad realismebegrebet indebærer. Og debatten er central, fordi den drejer sig om vurdering af litteratur. Hvad vil det overhovedet sige, at en bog er god, marxistisk forstået?

Noget står fast: Mens realisme i nogle andre opfattelser bliver nært beslægtet med naturalisme, er disse begreber i marxistisk opfattelse modsætninger. Naturalisme er den fotografisk virkelighedstro gengivelse. Den er bestikkende ved dens korrekthed i alle detaljer, men den er bedragerisk, fordi den viser deludsnit løsrevet fra sammenhænge, fordi den viser overfladen og ikke, hvad der ligger bag, fordi den viser en tilstand uden at vise det forløb, som har ført frem til denne tilstand, fordi den viser menneskers vanskeligheder uden at vise deres årsager i menneskers handlinger. Eller sagt med Lukács: Den viser fænomenerne, men ikke de væsensmomenter, der er skjult bag fænomenerne.

Hvor realismen tilstræber at afdække årsags- og betingelsessammenhænge og dermed befordre den forståelse, som er forudsætning for, at mennesker kan handle konstruktivt og målrettet, fremstiller naturalismen fænomenerne som skæbnebestemte eller vilkårlige, årsagsløse og uforklarlige, og befordre derfor en passivitet, en affinden sig med tilstandene som uafvendelige vilkår.

I 1930'erne fandt en omfattende realismedebat sted med deltagelse af marxistiske kritikere i øst og vest. Også i danske tidsskrifter fra perioden kan vi finde nedslag af den.

Anledningen var modernismen i dens ekspressionistiske udgave. Hoveddebattør på den ene fløj var Lukács, som afviste den ekspressionistiske skrivemåde ud fra sit realisme krav. En af hans meningsfæller, Bernhard Ziegler, går så vidt som til at hævde, at ekspressionismens konsekvens er fascismen.

Bertolt Brecht

Hoveddebattør på den anden fløj var Bertolt Brecht, som i sin digtning anvendte ekspressionistiske udtryksmidler og i det hele taget opfattede realismebegrebet væsentligt mere rummeligt end Lukács.

Brecht ønskede i sin teaterteori og -praksis at bryde den totale illusion, som den bogstavelige realisme lægger op til. Virkelighedsillusionen er medrivende for publikum, så de ikke forholder sig til, hvad de ser, analyserende og vurderende, men lader sig rive med. Derfor må illusionen stadig

brydes med utraditionelle teatereffekter eller med direkte henvendelser til publikum med appel om overvejelse og stillingtagen til det, som sker på scenen.

Brecht holdt sig heller ikke til skildring af samtidens faktiske samfund. Han skrev lærestykker, og til det formål kan en frit opfundet, enkel modelsituation undertiden være mere egnet ved sin anskuelighed end et kompliceret virkelighedsbillede fra samtiden.

Brecht fandt, at Balzac engang havde skrevet nogle gode romaner, men at det ikke var rimeligt at kræve, at alle forfattere derefter skulle skrive som Balzac. I øvrigt præger det Brechts indlæg i debatten, at han ikke rigtig havde tid til at fortabe sig i teoretiske overvejelser. Der var arbejde nok at gøre på barrikaderne i 30'erne.

Kafkas realisme?

I 1960'erne fandt en lignende omfattende debat sted. Denne gang med Kafkas forfatterskab som emne eller eksempel, og med udgangspunkt i en Kafka-kongres i Czeko Slovakiet i 1963.

Kafkas forfatterskab giver et uhyggeligt og fascinerende billede af den fremmedgørelse, som den marxistiske teori har sin forklaring på via tingsliggørelse, hvor også mennesker reduceres til ting, til varer, og forhold mellem mennesker til varerelationer. Kafka giver et billede af fremmedgørelsen, men uden analyse og forklaring.

I debatten fremsattes stærkt afvigende opfattelser og vurderinger af forfatterskabet:

1. **Ét synspunkt** var, at Kafka var et modstandsløst offer for det kapitalistiske system, grebet af fremmedgørelsen. Forfatterskabet var naturalisme, det viste et fænomen uden forklaring, det viste fremmedgørelsen som en ond og dæmonisk skæbne, som man intet kunne stille op imod. Forfatterskabet var ikke bevidstgørende, men tværtimod bevidsthedsslørende og passiviserende.

2. **Et andet synspunkt** var, at Kafkas forfatterskab havde stor interesse som marxistisk forskningsobjekt. Eduard Goldstücker skitserede en undersøgelse:

Kafka levede i Prag i et tysk mindretal mellem czeker, i et jødisk mindretal i den tyske gruppe. Prag lå i det gamle Østrig-Ungarnske kejserrige, som omfattede så forskellige nationer og gennem den historiske udvikling med nationalbevægelserne var blevet en anakronisme og nu måtte gennemgå en ganske anden udviklingsproces end de europæiske nationalstater.

I dette røre voksede også arbejderbevægelsen stærkt frem og truede med revolution. Kafka og andre tysk-jødiske forfattere i Prag levede i en trefoldig ghetto, en tysk, en jødisk, en borgerlig, og oplevede der, at den borgerlige liberalismes epoke ubønhørligt gik mod afslutningen. Derfor blev disse forfattere 'de første, som kunne give udtryk for historiske erfaringer, som den øvrige verden først gennemlevede på et senere stadium'.

3. **Et tredje synspunkt** var, at forfatterskabets fremstilling af fremmedgørelsen, som ganske vist var uden analyse og forklaring, men ikke uden protest, havde en sådan kunstnerisk styrke og appelkraft, at den for en læser måtte have en vækkende, en mobiliserende virkning. Over for en befolkning, for hvem denne fremmedgørelse var et dag for dag mere pinagtigt vilkår, men endnu knap nok erkendt, måtte bøgerne gennem den stærke og fascinerende fremstilling fremkalde en

genkendelse og dermed en bevidstgøring af fremmedgørelsen. Konsekvenserne af denne bevidstgøring eller vækkelse måtte så blive en opsøgen andre steder af den analyse og forklaring, som bøgerne ikke gav.

Ideologikritik og strategi-overvejelse

Realismedebatten som generel debat om kvalitet, om vurdering af litteratur, er aldrig bragt til afslutning og endelig afklaring. Den fortsætter og blusser op i forskellig sammenhæng fra tid til anden.

Det hører med, at der er flere problemstillinger involverede, som skal holdes ude fra hinanden. Det fremgik af Lukács' romanarbejde og af Goldstücker's Kafka-betragtninger, at borgerlig litteratur kan have interesse for marxistisk forskning. Marx skrev meget lidt om det klasseløse samfund, som er målet. Han brugte sin tid på at studere det kapitalistiske samfund. Man kan også blive klog af at studere dette samfunds litteratur, klog på bevidsthedsdannelsens vilkår under givne samfundsmæssige omstændigheder.

Men det er altså en forskningsmæssig interesse, og den kan i et vist omfang overføres til undervisning. Man kan vurdere borgerlige litterære værker efter deres forskellige interesse i den sammenhæng.

Goldstücker's positive vurdering af Kafka var ikke begrundet i en opfattelse af, at Kafkas forfatterskab kunne have en bevidstgørende virkning på en læser i en almindelig læsesituation. Det spørgsmål havde han overhovedet ikke til overvejelse.

For litteraturkritikken er dette sidste spørgsmål det væsentlige for vurderingen, fordi litteraturen ikke primært er forskningsobjekt, men et medie med en funktion i samfundstotaliteten som formidler og bearbejder af bevidsthed.

Endelig er det en selvfølgelig ting for en marxistisk forfatter at ønske at stille sit forfatterskab i sagens tjeneste og derfor overveje og drøfte med andre, hvordan han da mest hensigtsmæssigt skal skrive. En sådan strategi-debat foregår til stadighed mellem forfattere og kritikere.

Ideologikritik

Hele den klassiske marxistiske litteraturkritik sammenfattes nu ofte under betegnelsen ideologikritik.

I dette arbejde har marxismen vist sig meget smidig til at inddrage resultater af ikke-marxistisk forskning. Ræsonnementet er, at den borgerlige forskning naturligvis har gjort mange væsentlige iagttagelser og fremlagt meget væsentligt materiale. Det kan indeholde misvisninger, fordi arbejdsgrundlaget har været mangelfuldt, men det kan indoptages i den marxistiske teori som delbeskrivelser, når det korrigeres for misvisninger.

Det gælder i høj grad Freuds teorier. Og også meget fra den strukturalistiske narratologi har kunnet overtages.

Det sidste sker først efter at indgående opgør med strukturalismens mangler, helt ned i dens elementære grundlag. Det medfører bl.a. at marxisten i tekstanalysen ikke som strukturalisten holder sig til at læse og analysere fortællingen på fortællerens præmisser, men læser og analyserer på egne medbragte marxistiske præmisser.

Genetisk strukturalisme

Goldmann har beskrevet en arbejdsmåde for marxistisk litteraturkritik under betegnelsen genetisk strukturalisme. Han opdeler arbejdet i to faser: en forståelsesfase og en forklaringsfase. Forståelsesfasen er et analysearbejde inden for tekstens rammer. Her ligger det strukturelle. I forklaringsfasen kommer det genetiske til, spørgsmålet om tekstens tilblivelse. Her sættes teksten ind i større sammenhæng, den person- og samfundssituation, som den er blevet til i.

Mange marxistiske kritikere har overtaget det to-fasede forløb. Og nogle har praktiseret den første fase som en nykritisk tekstanalyse. Men det er et spørgsmål, som drøftes, hvor meget en marxistisk kritiker kan låne af begrebsapparater og arbejdsmetoder, uden at komme til at låne det værdigrundlag med, som det lånte bygger på.

Heroverfor kan man hæve, hvis teksten og den metode, der lånes fra, har nogenlunde fælles værdigrundlag, at det kan være vigtigt først at forstå et værk på dets egne præmisser, for korrekt at vide, hvad det er, man derefter skal forholde sig til på sine præmisser. Denne problemstilling dukker op med mellemrum.

Fra indsigt til handling

I det ideologikritiske arbejde med vurdering af teksternes indvirkning på læserens bevidsthedsdannelse er der kommet nogle supplerende synspunkter til. Hvor det tidligere alene drejede sig om indsigt, forståelse af samfundssammenhænge - i tillid til, at indsigt og forståelse som forudsætning for konstruktiv handling også ville føre til sådan handling, udtrykkes nu af nogle en skepsis ved det. Forståelse er i sig selv passiv, og nogle vil ønske - og i strategi-debatten anbefale - at bøger også anviser handlemuligheder.

Dermed menes ikke proklamationer og aktionsplaner, men at man i den fiktive handling, som fortælles, også får lejlighed til at følge nogle personer, som forsøgsvis afprøver nogle handlemuligheder, som kunne vise sig at være konstruktive over for de vanskeligheder, som er deres.

Nogle vil føre dette videre frem til det synspunkt, at en tekst bør rumme en utopi, bæres af en opløftende forestilling og vished om, hvad der kan og skal nås.

Fantasi-diskussion

En betydelig del af den marxistiske litteraturkritik i Danmark i 1970'erne har beskæftiget sig med børne- og ungdomslitteraturen.

Her har bl.a. spørgsmålet om fantasi i børnebøger været til debat. Det kan ikke undre, eftersom vi i børnebøger ofte møder overnaturlige væsener, frit opfundne verdener, dyr der kan tale og bære sig

menneskeligt ad, mennesker der har oplevelser, som almindelige mennesker ikke har, fordi de er usandsynlige, eller fordi de strider mod naturens love.

I den debat har nogle ment, at disse bøger er uantagelige. De belyser ikke den verden, som er børnenes egne, og som det er litteraturens opgave at befordre børnelæsernes forståelse af. Eller værre endnu: De befordre en falsk forståelse ved at give børnene forestillinger om problemløsninger, som er mulige i en fantasiverden, men ikke i børnenes egen verden.

Opfattelsen indebærer et bogstaveligt Lukácsk realismekrav: Bøgerne skal handle om den verden, som er børnenes daglige verden.

Andre har ment, at den opfattelse bygger på en forkert skelnen. Det er muligt i en verden med overnaturlige væsener eller i et samfund af talende, påklædte dyr at vise handlingsforløb, som giver indsigt i sammenhænge i vort samfund. Og det er muligt i en verden, som ligner vor egen til forveksling, at vise handlingsforløb, som giver en falsk forståelse.

Spørgsmålet er ikke: fantasi eller ikke fantasi? men: hvor dan fantasien er taget i anvendelse.

Marxistisk børnebogsdebat

Endelig har nogle ment, at børn, og måske også voksne, undertiden forstår noget dybere gennem en følelsesmæssigt engagerende helhedsoplevelse, som kan have billedlig form, end gennem bogstavelig meddelelse, analyse og forklaring.

Den marxistiske børnebogsdebat har, som den øvrige marxistiske debat, ikke kun beskæftiget sig med kritik af ideologi-indholdet i den store mængde af foreliggende børnebøger, men også med strategi-overvejelser for den produktion af socialistiske børnebøger, som er kommet i gang.

En af de betydeligste af de nordiske socialistiske børnebogsforfattere, svenskeren Sven Wernström, har tydeligvis bevidst eksperimenteret med forskellige skrivemåder.

Hans omfattende forfatterskab rummer bøger med bred realistisk skrivemåde, som i det væsentlige opfylder Lukács' realismekrav (Oprøret f.eks.), andre bøger, som i forenklede handlingsforløb med karakter af lærestykker, på Brechts maner anskueliggør delområder af den komplicerede samfundssammenhæng (Ole og fabrikken), endnu andre bøger, som inddrager elementer fra folkeeventyr og fra science fiction (Hans og prinsesse Mia og Rejse til en ukendt planet) og endelig bøger som ligger på grænsen mellem realistisk fiktion og historisk dokumentarisme (Trælle-serien).

Denne eksperimenteren med skrivemåderne tjener naturligvis Wernströms egen strategi-overvejelse. Men bøgerne giver samtidig os andre lejlighed til at danne os et indtryk af de forskellige skrivemåders strategiske hensigtsmæssighed.

Litteratursociologi

I de senere år er der rettet en kritik mod ideologikritikken, imod hele den klassiske marxistiske litteraturkritik. Den anklages for ikke i tilstrækkelig grad at arbejde med litteraturen i samfundstotalitetens sammenhæng.

Dette er nok sket i arbejdet med selve tekstanalysen og også i studiet af teksternes tilblivelse. Men man har ikke tilstrækkeligt medtænkt teksternes anvendelse og funktion i samfundet og heller ikke sin egen funktion som litteraturkritiker.

Det arbejde, som derefter er kommet i gang, sammenfattes ofte under betegnelsen litteratursociologi. Det kan virke forvirrende, fordi ordet litteratursociologi i borgerlig sammenhæng bruges som betegnelse for en selvstændig litterær metode, der beskæftiger sig med et snævert afgrænset arbejdsområde, omfattende statistik m.v. omkring forhold som udgivelsesvilkår, oplagsstørrelser, prisdannelse, social læserfordeling for forskellige teksttyper.

Når marxister sætter betegnelsen litteratursociologi som overbegreb for hele arbejdet med litteraturen, skyldes det ikke blot, at marxister også arbejder med disse forhold, men at man derudover bestræber sig på under hele arbejdet med litteraturen at fastholde bevidstheden om litteraturen som en vare mellem andre. En vare, der produceres, distribueres og forbruges efter fastlagte mønstre og indgår i samspil med en række andre bevidsthedsbearbejdende medier i samfundet.

Derved udvides arbejdsfeltet stærkt. Arbejdet med finlitteraturen, som forskningen og undervisningen, også den marxistiske, tidligere især har samlet sig om, bliver kun en mindre del. Finlitteraturen bliver et lille delområde inden for arbejdet med at klarlægge den voldsomt intensiverede kamp om menneskers bevidsthed, som finder sted med TV, radio, film, dagspresse, ugepresse og seriehæfter som væsentlige faktorer.

Dermed bliver også litteraturarbejderens funktion set i et nyt lys. Den kritiske litteraturarbejder vil i de allerfleste tilfælde være tilknyttet uddannelsesvæsenet, som forsker, underviser eller studerende. Tænker vi os det kritiske litteraturarbejde bort, som foregår i undervisningssammenhæng, bliver der meget lidt tilbage.

Det kan overvejes, om man deri skal finde anledning til at betragte dette arbejde som fjernt fra virkeligheden og måske omsonst, eller tværtimod til at lægge stor vægt på dette undervisningsarbejde, forstået som et arbejde med bevidsthedsdannelsen.

Den litterære institution

I samfundet fungerer den litterære institution. En begrænset kreds af mennesker danner et lukket system, som skriver, udvælger, producerer, forhandler, anmelder og læser finlitteraturen. En anden og større kreds fungerer tilsvarende omkring det øvrige læsestof.

Opdelingen afspejler ret nøje en social opdeling og virker forskelsdannende, men systemet er stærkt. Der har i de senere år været mange eksempler på, at forfattere inden for det første system ud af en solidaritet med arbejderklassen har søgt at ændre deres skrivemåde, så ikke blot emnet skulle være vedkommende for de læsere, de gerne ville nå, men også alle finlitterære blokeringer skulle være borte. Sådanne udbrudsforsøg når sjældent langt. Så længe bøgerne udkommer i sædvanligt udstyr på de sædvanlige forlag, anmeldes på de samme litteratursider i aviserne og forhandles gennem de samme boghandler, bliver det hovedsagelig finlitteraturens sædvanlige læsere, der får bøgerne i hænde og kan drøfte den ændrede skrivemåde.

På den baggrund må man forstå de mange små alternativ-forlag, som er oprettet i de seneste år, og bogcaféer som alternative salgssteder.

Offentlighed og modoffentlighed

I arbejdet med kortlægning af alt dette har den beskrivelse af offentlighedens strukturering, som blev igangsat af J. Habermas, været væsentlig. De opdelinger, man der iagttager, er udtryk for - og midler til fastholdelse af - den falske bevidsthed, og en modoffentlighed er derfor en påkrævet indsats.

Som modoffentlighed kan man betragte de alternative forlag og boghandler, men også mange bøger, skrevet af ikke skrivevante mennesker. Arbejdere skriver om arbejdspladserfaringer. Kvinder skriver om kvindeerfaringer.

Der ligger i dette en forkastelse af den borgerlige finlitterære traditions begreber om æstetik og kvalitet. For allerede længe siden provokerede den modernistiske digtning, og statsstøtten til den, en bred protest under betegnelsen rindalisme. De fleste litterater anså dengang protesten for at være underlødige og uden indsigt. Det var den måske i én forstand, men mange har senere fundet den velbegrundet og forståelig-

Det socialistiske kunstnerkollektiv Røde Mor har fra tid til anden udtrykt sig om den borgerlige kunst:

Den borgerlige kunst hævder at handle om evige, almenmenneskelige værdier. Den skabes af 'et enkelt individs geniale fantasi' løsrevet fra tid og sted. Den understøtter borgerskabets ønsketænkning om individet som frit i luften svævende, uden klassetilhørsforhold og uden social prægning, og om bevidstheden som løsrevet fra de økonomiske bevægelser i samfundet. På den måde er den med til at tilsløre klasse modsætningerne. - Den er, omend stærkt camoufleret, vendt mod arbejderklassen. Den borgerlige kunstner deltager - hvad enten han vil det eller ej, og hvad enten han er sig det bevidst eller ej - i undertrykkelsen. Borgerskabet har taget monopol endog på kunsten og kulturen. Der laves finkulturel kunst for borgerskabet, mens arbejderne holdes nede med underholdning og reklame.

Røde Mor vil derved stille en kunst, der er med til at give arbejderklassen identitet, en kunst der er et våben i klassekampen.

Borgerlig eller socialistisk æstetik og litterær kvalitet

De borgerlige begreber om æstetik og litterær kvalitet er ikke objektive og tidløse, men udtryk for en klassebestemt smag. I 1960'ernes modernisme så man dyrkelsen af det originale, strengt personlige udtryk føre ind i det meget svært tilgængelige, ligefrem søgende efter grænseområdet, hvor forståeligheden i sproget bryder sammen. Og man kunne i teorien og kritikken omkring modernismen se en tendens til, at sværhed i sig selv var en kvalitet.

Den modproduktion af bøger, hvor arbejdere og kvinder skriver om arbejdere og kvinder som led i arbejdere og kvinders bevidstgørelse og befrielse, skrives med ærindets begrundelse, uden interesse for æstetik og litterær kvalitet.

Men efter at dette arbejde har taget omfang, er der mellem disse skrivende indbyrdes og mellem dem og marxistiske teoretikere opstået en debat om strategien, hvor kvalitetsovervejselsen indgår.

På arbejderforfatteres seminarer og i kvindegrupper drøftes dette. Det er væsentligt, at arbejdere skriver om arbejdspladserfaringer og andet, men det er ikke i sig selv nok til at gøre en bog god. Det er ikke lige meget, hvordan den er skrevet.

De borgerlige æstetiske betragtninger er bl.a. overvejelser af, hvordan en bog hensigtsmæssigt fremfører sit udsagn, - hvordan spænding og læseropmærksomhed fastholdes, - hvordan en bog bliver konsekvent og klar.

Både før og efter udgivelsen af denne bogs trykte udgave i 1980 er det blevet diskuteret om det i alt væsentligt er de kendte borgerlige tanker om litterær kvalitet, der må genantages, eller om der kan udledes **et særligt, socialistisk funderet, litterært kvalitetsbegreb?**

Kan fiktionslitteratur overhovedet bruges til noget?

Samtidig med denne diskussion har vi også set, at forfattere er blevet skeptiske over for, hvad skønlitteraturens muligheder overhovedet er i den givne situation.

Finlitteraturen er lukket inde i sit system. De mange læsere, man gerne ville nå, er ganske uden tradition for læsning af engageret litteratur, hovedsageligt forsynet med underholdningsindustriens produkter. Er fiktionslitteratur overhovedet en farbar vej at gå i en socialistisk strategi?

Litteratur læses oftest alene, i en fritid som kommer efter en dag med hårdt fysisk arbejde. Er mulighederne her minimale, sammenholdt med de muligheder, der ligger i fælleserfaringer fra f.eks. beboergruppeaktioner, forbrugeraktioner, miljøaktioner og arbejdsconflikter?

En tendens fra fiktion over forskellige former for dokumentarisme til rene sag-rapporter om arbejdspladskonflikter har været tydelig. Og en del af arbejder- og især kvindelitteraturen nærmer sig til 'bekendelseslitteraturen og ligner mere oprigtige breve eller erindringer end fiktionsdigting.

I den seneste tid har der dog i debatten været større interesse for forskelligartet 'kunstnerisk' udtryk, bl.a. ud fra den opfattelse at der i det klasseløse samfund, som kan nås, gerne skulle findes mennesker med fantasi, kreativitet og glæde ved musisk udfoldelse.

Arbejdsfeltet for den marxistiske litteraturkritik og -teori er blevet stort, og meget af arbejdet drejer sig ikke om et arbejde med det enkelte værk, men med forståelsen af hele den litterære situation. I dette arbejde må dog naturligvis de enkelte værker analyseres og drøftes.

Og mange af de begreber, som er taget i brug til forståelse af den litterære situation, offentlighedsteoriene f.eks. er også i høj grad anvendelige som redskaber til undersøgelse og beskrivelse af, hvad der foregår i den enkelte bogs fiktionsverden.

Den stadige vekslen mellem beskæftigelsen med de enkelte bøger og med den samlede situation i samfundet har ikke gjort det marxistiske litteraturarbejde lettere, men måske rigtigere og væsentligere.

Teori - praksis

Marxismen er en videnskabelig teori mellem andre og bør ikke forveksles med forskellige politiske partiprogrammer. Når denne forveksling ofte sker, har det sine forklaringer, bl.a. i at den marxistiske teori er anderledes og kontroversiel i det borgerlige samfund.

Roland Barthes skrev i bogen *Mytologier*, at den borgerlige ideologi er så udbredt og etableret, at den står sig ved ikke at 'nævne sit navn' - ikke at fremtræde som en mulighed mellem andre, men være anonym, og dermed fremtræde som det selvfølgelige, den sunde fornuft. Deroverfor må enhver, som vil tale ud af en anden forståelse, forekomme militant, påståelig og omstændelig, fordi det vil være nødvendigt at begynde fra grunden hver gang og klargøre præmisser, før udtalelsen bliver forståelig.

Dette gjaldt måske i højere grad i 1957, da Barthes skrev det, end i en senere kriseramt tid, hvor modsætningerne i samfundet er blevet tydeligere og det borgerlige samfund oftere har måttet nævne sit navn og bruge sine magtmidler.

Væsentligst som forklaring er den marxistiske opfattelse af teori-praksis forholdet. Den er ikke fremdraget meget i denne fremstilling, men ligger dog i meget af det fremstillede.

Samfundsoverbygningen opfattes som stedet, hvor bevidstheden kommer til udtryk og bearbejdes. Og overbygningen omfatter ikke kun ren tankevirkomhed, men så konkrete forhold som familiemønstre og samlivsformer, retsvæsen og uddannelsesvæsen. For en anden opfattelse af teori-praksis forholdet end den marxistiske kunne det forekomme paradoksalt, at så udprægede praksisområder kunne være stedet for bevidsthedens forarbejdelse.

Opfattelsen af teori-praksis forholdet betyder bl.a. at det ville være ganske umarxistisk, og efter marxistisk opfattelse også i egentlig forstand umuligt at være marxist af overbevisning, men praktisere en fuldt borgerlig adfærd. For eksempel på en uddannelsesinstitution arbejde marxistisk og formidle dette arbejde og dets teorigrundlag til andre uden at lade dette få konsekvenser i praksis, bl.a. i form af en indsats for, hvordan institutionen var organiseret som arbejdsplads. Det ville indebære, at man i sin praksis dementerede sit arbejde og sine udsagn.

© Udgiver af metodebogen.dk, Jørn Ingemann Knudsen og forfatter Anni Rønn-Poulsen, 2015.